

УДК37.091.8-053-6:172

ORCID ID 0000-0002-4084-3219

Тетяна Куниця,*кандидат педагогічних наук,**Інститут проблем виховання НАПН України,**м. Київ.*

СФОРМОВАНІСТЬ ВІДПОВІДАЛЬНОЇ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ В УЧНІВ СТАРШОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Анотація. У статті розкрито сутність поняття відповідальна громадянська позиція. Визначено основні теоретичні підходи у сучасній вітчизняній та зарубіжній педагогічній науці щодо її формування.

Метою статті є визначення ступеню сформованості відповідальної громадянської позиції в учнів та готовності вчителів до здійснення соціально-педагогічного супроводу щодо її формування.

У процесі дослідження використано методи: анкетування, опитування, метод незакінчених речень. Аналіз отриманих результатів здійснено на основі критеріїв та показників сформованості відповідальної громадянської позиції: когнітивно-ціннісного, емоційно-мотиваційного, поведінково-діяльнісного та визначено рівні її сформованості у підлітків: високий, середній, низький.

За результатами аналізу наукових джерел уточнено визначення відповідальної громадянської позиції як інтегративної якості особистості, яка характеризується високим ступенем громадянськості та правової культури, виявляється у поєднанні громадянської свідомості, прагненні до позитивної самореалізації, морально-вольових якостей й почуттів, а також громадянських вчинках, діях, поведінці.

На підставі представлених результатів емпіричного дослідження визначено ціннісні орієнтири підлітків, розуміння виконуваних ними соціальних ролей та ставлення до них, рівень реалізації складових відповідальної громадянської позиції на практиці. Окрему увагу за результатами діагностичного дослідження було зосереджено на визначенні рівня обізнаності вчителів щодо поняття відповідальної громадянської позиції та готовності до здійснення її цілеспрямованого формування.

Отримані результати дослідження дозволяють зробити висновки про необхідність здійснення соціально-педагогічного супроводу підлітків з низьким рівнем сформованості відповідальної громадянської позиції.

Ключові слова: відповідальна громадянська позиція, громадянськість, підлітки.

Tetiana Kunytsia*PhD in Pedagogy,**Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine,**Kyiv*

FORMEDNESS OF RESPONSIBLE CITIZENSHIP AMONG TEENAGER

Abstract. The article reveals the essence of the concept of responsible civil position. The basic theoretical approaches in modern domestic and foreign pedagogical science concerning its formation are defined.

The purpose of the article is to determine the degree of formation of responsible citizenship among students and teachers' readiness to implement social and pedagogical support for its formation.

In the process of research the following methods were used: questionnaire, survey, method of unfinished sentences. The analysis of the results was carried out on the basis of criteria and indicators of

formation of responsible citizenship: cognitive-value, emotional-motivational, behavioral-activity and determined the levels of its formation among adolescents: high, medium, low.

According to the results of the analysis of scientific sources, the definition of responsible citizenship was refined as an integrative quality of personality, which is characterized by a high degree of citizenship and legal culture, is combined with civil consciousness, the desire for positive self-realization, for moral and volitional qualities and feelings, as well as for civil actions, behavior.

On the basis of the presented results of empirical research the value orientations of adolescents, understanding of their social roles and attitude to them, the level of implementation of the components of responsible citizenship in practice are determined. Special attention on the results of the diagnostic study was focused on determining the level of awareness of teachers about the concept of responsible citizenship and readiness to implement its purposeful formation.

The results of the study allow to draw conclusions about the need for socio-pedagogical support of adolescents with a low level of formation of responsible citizenship.

Key words: *civil position, responsible civil position, teenagers.*

Вступ. Сучасні тенденції розвитку України як демократичної правової держави актуалізували проблему громадянського виховання особистості в суспільстві. Національна стратегія розвитку освіти України на період до 2021 року передбачає формування в підростаючій особистості усвідомлення належності до Українського народу, європейської цивілізації. На загальнодержавному рівні визначено, що серед виховних напрямів сьогодні найбільш актуальними виступають патріотичне, громадянське виховання як стрижневі, основоположні, що відповідають як нагальним вимогам і викликам сучасності, так і закладають підвалини для формування свідомості нинішніх і прийдешніх поколінь, які розглядатимуть державу як запоруку власного особистісного розвитку, що спирається на ідеї гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності, здорового способу життя, готовності до змін. В основу системи національно-патріотичного виховання покладено ідею розвитку української державності як консолідуючого чинника розвитку українського суспільства та української політичної нації. Важливу роль у просвітницькій діяльності посідає відновлення історичної пам'яті про тривалі державницькі традиції України.

Відповідно до Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді необхідно виховувати в учнівській молоді національну самосвідомість, налаштованість на осмислення моральних та культурних цінностей, історії, систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, волею, усвідомленням відповідальності, громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту, з усвідомленням рівних прав і можливостей (Концепція, 2015).

На сучасному етапі розвитку демократичного правового суспільства особливої актуальності набуває формування у молодого покоління відповідальної громадянської позиції. Ґрунтуючись на теоретичних засадах громадянського виховання в процесі нашої науково-дослідної роботи розкрито особливості формування відповідальної громадянської позиції школярів. Основна робота буде пов'язана з підлітками і полягатиме у підготовці молоді особистості до життя у демократичному суспільстві, визнанні й прийнятті

цінностей, що є визначальними для українського суспільства, реалізації особистісних цінностей, власних прав, свобод і обов'язків, здатності до соціальної взаємодії відповідно до моделі організації соціально-педагогічного супроводу дітей, яка буде розроблена.

Мета та завдання. Метою статті є визначення ступеню сформованості відповідальної громадянської позиції в учнів та готовність вчителів до здійснення соціально-педагогічного супроводу щодо її формування.

Завданнями дослідження є:

1. Визначення рівня обізнаності вчителів щодо поняття «відповідальна громадянська позиція».
2. Аналіз стану ціннісно-мотиваційної сфери учнів.
3. З'ясування методів, якими користуються викладачі у формування громадянської позиції.
4. Визначення рівнів сформованості відповідальної громадянської позиції підлітків.

Методи дослідження. Під час проведення констатувального етапу експерименту було використано адаптований тест Куна «Хто Я?» (Kuhn, & Partland, 1954 цитується у Румянцева, 2006). Респондентам пропонується дати відповіді *на це питання* протягом обмеженого часу, потім опитувані мають пронумерувати свої відповіді залежно від ступеню важливості. Ця методика, зокрема, дає можливість проаналізувати співвідношення соціальних ролей та індивідуальних характеристик ідентичності

Методика «Ціннісні орієнтації» Рокича (2015) спрямована на вивчення ціннісно-мотиваційної сфери людини. Система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її відносин до навколишнього світу, до інших людей, до себе самої, основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності, основу життєвої концепції і «філософії життя».

Анкета «Громадянська позиція школярів». За результатами анкетування були визначені рівні сформованості громадянської свідомості школярів, їхнього ставлення до громадянських обов'язків та ступінь громадянської відповідальності.

Метод незакінчених речень. Авторські анкети для вчителів та учнів.

Критеріями і показниками сформованості громадянської позиції учнів було обрано:

- Когнітивно-ціннісний (знання про громадянськість та громадянську позицію; ставлення до Батьківщини; правова культура);
- Емоційно-мотиваційний (інтерес до соціально-політичного життя школи, міста, країни; ставлення до себе як до громадянина; потреба у позитивній самореалізації);
- Поведінково-діяльнісний (дотримання соціальних і правових норм поведінки; участь у суспільній діяльності різного рівня; самостійність та ініціативність у здійсненні соціально-значущої діяльності).

Експериментальною роботою було охоплено 125 учнів 7,8,10 класів закладів загальної середньої освіти м. Києва, Київської та Чернівецької областей.

Результати дослідження. Відповідно до Концепції Громадянське виховання – процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, що надає людині можливість відчувати себе морально, соціально, політично, юридично дієздатною та захищеною. Воно покликане виховувати особистість чутливою до свого оточення, долучати її до суспільного життя, в якому права людини виступають визначальними. Громадянське виховання об'єднує в собі суспільну й приватну сфери (Концепція, 2015).

Громадянськість – багатоаспектне поняття. Це фундаментальна духовно-моральна якість, світоглядно-психологічна характеристика особистості, що має культурологічні засади. Громадянськість – це також реальна можливість втілення в життя сукупності соціальних, політичних і громадянських прав особистості, її інтеграція в культурні й соціальні структури суспільства.

В педагогічному плані громадянськість містить в собі знання, переживання й вчинки. Ці складові знаходяться в певних зв'язках й взаємодії при переважанні на певних етапах розвитку індивіда емоційного компоненту, формування почуттєвої сфери (Концепція, 2015).

Важливе місце у громадянському вихованні посідає громадянська освіта – навчання спрямоване на формування знань про права і обов'язки людини. Громадянська освіта тісно пов'язана з формуванням соціально-політичної компетентності особистості у суспільній сфері.

У процесі громадянського виховання освітня складова доповнюється вихованням в душі громадянськості. Це поняття об'єднує в собі громадянську, політичну соціалізацію майбутнього громадянина та його здатність долучати до цього процесу моральні цінності.

Сьогодні поняття «громадянськості» розглядають різні науки, зокрема, правознавство, психологія, педагогіка, історія і соціологія. У педагогіку терміни «громадянськість», «громадянський» прийшли із суспільних наук, де так визначено вияв патріотизму до держави, до свого народу: «Громадянськість – це готовність та здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства і держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків. Розуміння громадянськості як сукупності високорозвинених моральних якостей суб'єкта передбачає: зрілість політичної і правової свідомості, почуття патріотизму, причетності до історичної долі своєї вітчизни та її народу, усвідомлення себе як повноправного члена соціальної спільноти, громадянина своєї країни» (Солов'єв, 1992). Громадянські цінності як складову національних духовних цінностей визначає Боришевський (1997). Загалом підхід педагогів до визначення особистісних якостей громадянина сформувався на засадах української національної ідеї. Зокрема, Ігнатенко, Поплужний та ін. (1997) вказували на обов'язковість національної самосвідомості, ціннісних орієнтацій своєї національної спільноти, усвідомлення себе як суб'єкта державотворчого процесу й усвідомлення себе в ньому.

Британський дослідник Джейсон Вуд (2009) у своєму дисертаційному дослідженні «Молодь і активна громадянська позиція» провідним середовищем формування

громадянської позиції визначає громаду. Саме вона має здійснювати позитивний вплив на формування активної громадянської позиції, корегувати можливі негативні її прояви через низький рівень моральної і соціальної відповідальності та відсутність політичної грамотності. В той же час на сьогодні відсутні цілісне дослідження щодо формування відповідальної громадянської позиції підлітків з позицій соціальної педагогіки. Голландські дослідники Нювелінг Дам та Деккер (2018) вивчали вплив рівня начального закладу та загалом рівня освіти на формування в підлітків громадянськості. У своїй роботі вчені зазначають, що підлітки, які навчаються у вищих навчальних закладах, з віком розвивають більш сильні політичні орієнтації, але також поступово зосереджуються на конкуренції між перспективами і на формальних процедурах при вирішенні соціальних питань. Їхні погляди на громадянство стають більш одномірними. Ті, хто знаходиться на більш низькому шляху, в обох віках, залишалися досить незацікавленими в політиці, але дотримувалися свого акценту на співпраці, консенсусі та інклюзивності при вирішенні питань, які зачіпають все співтовариство. Американські вчені вважають, що програми заохочення позитивної громадянської позиції повинні починатися з надання підліткам можливості брати участь у цивільній діяльності, такої, як громадські роботи або політичне волонтерство. Потрібен системний підхід, в якому цивільний контекст розробляється для просування громадянства, припускають, що життя в постійному громадянському контексті веде до громадянської активності в пізньому підлітковому віці і в молодому дорослому віці. Дослідники виявили, що соціальна взаємодія з однолітками, моделювання батьками громадянської поведінки та культурні чинники, такі як етнічні практики, призводять до більш високого рівня громадянської активності серед молоді і що безперервний контекст, який включає ці фактори, призводить до більш високого рівня громадянської активності в дорослому віці (Zaff, Malanchuk, & Eccles, 2008).

На відміну від інших розвинутих країн, де громадянське виховання майже повністю базується на політичній та правовій сфері діяльності громадянського суспільства, в Україні на сучасному етапі її розвитку громадянське виховання, через відсутність відповідної правової та юридичної бази або її недієспроможності, майже повністю базується на морально-етичних засадах, тобто морально-етичні імперативи й цінності виступають головним критерієм ефективності громадянського виховання (Концепція, 2015).

Таким чином, за результатами аналізу наукових джерел у своєму дослідженні ми розглядаємо **відповідальну громадянську позицію** як інтегративну якість особистості, яка характеризується високим ступенем громадянськості та правової культури, виявляється у поєднанні громадянської свідомості, прагненні до позитивної самореалізації, морально-вольових якостей й почуттів, а також громадянських вчинках, діях, поведінці.

Розроблення методики констатувального експерименту відбувалося виходячи з визначення ключового поняття.

Методика «Хто я?» нами була використана з метою визначення співвідношення соціальних ролей та індивідуальних характеристик, на підставі яких можна зрозуміти

наскільки підліток усвідомлює та приймає свою унікальність, а також наскільки йому важлива приналежність до тієї чи іншої групи людей. Серед опитаних нами підлітків у відповідях переважали соціальні характеристики – син/донька (30,4%), онук/онука (20%), брат/сестра (30,4%), учень/учениця (35,2%). 80% опитаних зазначили свою гендерну приналежність. Серед індивідуальних характеристик переважали такі: веселий (10,4%), розумний (25,6), добрий (6,4), творча особистість (12,8%). З усіх опитаних лише 2,4 % охарактеризували себе як громадянина держави і 1,6% назвали себе відповідальними.

Таким чином, можна говорити про те, що в самоідентифікації переважають соціальні ролі, пов'язані з сім'єю та характеристики власних особистісних якостей і дуже низький рівень сприйняття себе через призму своєї значущості для суспільства.

Відповідаючи на питання «Чи потрібно в наш час захищати Батьківщину? Хто це повинен робити» 96% учнів відповіли, що захищати Батьківщину необхідно; з них 12% вважають, що повинні це робити лише чоловіки; 18% дотримуються думки, що це повинні робити виключно добровольці, контрактники або професійні військові; 10% вважає, що це мають робити політики і влада, зокрема, президент. По 2 % не визначились з відповіддю на питання або вважають, що захищати непотрібно.

Громадянами країни вважають себе 74% опитаних; 10% підлітків не вважають себе громадянами; 16% учнів не змогли відповісти. Службу в армії вважають громадянським обов'язком, зокрема, своїм вважають 12% опитаних; не вважають 80%, не визначилися 8%.

Знають свої права та обов'язки 99,2%, така ж кількість респондентів вважають, що завжди дотримуються норм і правил поведінки. Такі результати опитування можуть говорити про прагнення підлітків відповідати очікуванням з боку інших щодо їхньої поведінки. Саме з метою отримання об'єктивної інформації в анкеті були закладені такі запитання: чи порушуєш ти дисципліну на уроці («так» відповіли 2,4%, «інколи» – 8,8%); чи завжди ти сумлінно виконуєш доручення та домашні завдання («так» – 25,6%, «інколи» – 46,4%, «ні» – 28%). Охоче виконують доручення в класі 25,6% учнів.

Оцінюючи рівень сформованості системи цінностей в учнів старшого підліткового віку нами була використана методика «Ціннісні орієнтації» Рокича (2015).

Переважаючими у системі термінальних та інструментальних цінностей виявились особистісні цінності: життєва мудрість, здоров'я, любов, наявність хороших та вірних друзів, розвиток, щасливе сімейне життя, впевненість у собі, охайність, вихованість, життєрадісність, відповідальність, сміливість, чесність, чуйність. Серед не надто важливих цінностей переважають професійні: цікава робота, матеріально забезпечене життя, продуктивне життя, творчість, освіченість, терпимість, тверда воля, ефективність у справах та частина суспільних – незалежність, терпимість до поглядів і думок інших, широта поглядів. До індіферентних належать практично всі суспільні цінності: активне життя, суспільне покликання, краса природи і мистецтва, розваги, свобода, щастя інших, непримиренність до недоліків у собі та інших.

Учням було запропоновано обрати з запропонованих варіантів або дати своє визначення поняття «патріотизм» (кількість виборів не обмежувалася). За результатами, складниками патріотизму вважають «любов до рідного дому, міста, країни, вірність традиціям і національній культурі» 70,4%, «національну самосвідомість, гордість за приналежність до своєї нації, народу» 49,6%, «прагнення працювати для процвітання Батьківщини», «інтернаціоналізм, готовність до співпраці з представниками інших націй і народів в інтересах своєї Батьківщини» 37,6%. Патріотизм романтичним образом або літературною вигадкою назвали 4% опитаних, така ж кількість вважає патріотизм не сучасним, «не для сьогоднішньої молоді» 4%. Непримиренність до представників інших націй і народів складає 1,6%. Один із учнів висловив своє ставлення до патріотизму таким чином: «я вважаю патріотизм способом керування людьми».

Отримані результати дають можливість говорити про сформованість у підлітків системи цінностей, в якій переважають особистісні цінності, а інші недостатньо розвинуті.

Загалом серед учнів експериментальних шкіл розподіл за рівнями сформованості відповідальної громадянської позиції визначено такий: високий рівень мають – 24% учнів; середній рівень – 48% та низький рівень – 28% підлітків.

За результатами анкетування вчителів нами було визначено, що більшість з них вважає, що найбільший вплив на формування громадянської позиції мають батьки (96%), вчителі (32%), ЗМІ (28%), друзі (12%), а її формування починається у дошкільному віці і триває все життя. Опитувані також зазначили, що дієвими методами щодо формування громадянської позиції є бесіди, виховні години, залучення дітей до проектів та загальношкільних заходів, а також робота на уроках та особистий приклад. Узагальнюючи результати дослідження можна говорити про те, що основна увага у виховній роботі приділяється колективним методам роботи з учнями, асоціально-педагогічний супровід формування відповідальної громадянської позиції вчителями не здійснюється.

Обговорення. Проблема формування громадянськості та громадянської позиції знайшла своє відображення у сучасній педагогічній науці. Зокрема, визначаючи громадянську позицію як важливу цінність особистості, учені розглядають її як діяльнісно-поведінковий аспект громадянськості; систему ціннісних і соціальних орієнтацій та ставлень, що характеризують людину як громадянина країни та суспільства; вияв громадянської спрямованості; стан, інтегровану якість особистості, ставлення суб'єкту до зовнішнього світу, діяльності, навколишніх людей і самого себе; як умову власного розвитку особистості і результат виховних зусиль. У той же час на сьогодні відсутні дослідження, які б містили цілісне соціально-педагогічне забезпечення формування відповідальної громадянської позиції.

Висновки. Аналіз результатів емпіричного дослідження дозволяє зробити висновки про те, що формування відповідальної громадянської позиції в учнів старшого підліткового віку у закладах середньої освіти відбувається в основному у процесі вивчення дисциплін суспільно-гуманітарного циклу та в процесі опосередкованого впливу з боку батьків,

вчителів, ровесників та ЗМІ. Саме через відсутність безпосереднього цілеспрямованого соціально-педагогічного впливу зафіксований такий розподіл за рівнями сформованості громадянської позиції. Таким чином, подальша науково-дослідна робота буде спрямована на розроблення програми соціально-педагогічного супроводу, її апробацію та впровадження у практику роботи закладів середньої освіти.

Список використаних джерел

Nieuwelink, H., Dam, G. & Dekker, P. (2018). Adolescent Citizenship and Educational Track: A Qualitative Study on the Development of Views on the Common Good. *Journal: Research Papers in Education*. doi: [10.1080/02671522.2018.1452958]

Wood, J. (2009). Young People and Active Citizenship: An Investigation Thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the award of Doctor of Philosophy (PhD) De Montfort University De Montfort University August 2009 – Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/2748417.pdf>

Zaff, J. F., Malanchuk, O., & Eccles, J. S. (2008). Predicting Positive Citizenship from Adolescence to Young Adulthood: The Effects of a Civic Context. *Applied developmental science*, 12(8), 38-53. doi: [10.1080/10888690801910567]

Боришевський, М. Й. (1997) Духовні цінності в становленні особистості – громадянина // *Педагогіка і психологія*. №1(14). – С. 147-151.

Ігнатенко П. Р., Поплужний В. Л., Косарева Н. І., Крицька Л. В. (1997) Виховання громадянина: психолого-педагогічний і народознавчий аспекти: [навч.-метод. посіб.] – К.: ІЗМН. – 252 с.

Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. (2015) – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/

Методика «Ціннісні орієнтації» М Рокича. (2015) – Режим доступу: http://psychologis.com.ua/metodika_cennostnye_orientacii_rokicha.htm

Соловьев А. (1992) Культура гражданственности. К новой парадигме // *Свободная мысль*. № 7. – С. 61-71.

Тест «Кто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд; модификация Т. В. Румянцевой) / Румянцева Т. В. (2006) Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре – СПб. – С.82-103.

References

Nieuwelink, H., Dam, G. & Dekker, P. (2018). Adolescent Citizenship and Educational Track: A Qualitative Study on the Development of Views on the Common Good. *Journal: Research Papers in Education*. doi: [10.1080/02671522.2018.1452958]

Wood, J. (2009). Young People and Active Citizenship: An Investigation Thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the award of Doctor of Philosophy (PhD) De Montfort University De Montfort University August 2009 – Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/2748417.pdf>

Zaff, J. F., Malanchuk, O., & Eccles, J. S. (2008). Predicting Positive Citizenship from Adolescence to Young Adulthood: The Effects of a Civic Context. *Applied developmental science*, 12(8), 38-53. doi: [10.1080/10888690801910567]

- Boryshevskiy, M. Y. (1997) *Dukhovni tsinnosti v stanovlenni osobystosti – hromadianyna* [Spiritual values in the formation of personality-citizen] // *Pedahohika i psykholohiia* №1(14). – P. 147-151.

Ihnatenko P. R., Popluzhnyi V. L., Kosarieva N. I., Krytska L. V. (1997) *Vykhovannia hromadianyna: psykholoho-pedahohichni i narodoznavchyi aspekty: navch.-metod. posib.* [Education of the citizen: psychological, pedagogical and ethnological aspects: proc.-method. posib.]– K.: IZMN. – 252 p.

Kontseptsiiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi. (2015) [The concept of national-Patriotic education of children and youth]. – Retrieved from: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/

Method "Valuable orientations" by M Rokich. (2015). – Retrieved from: http://psychologis.com.ua/metodika_cennostnye_orientacii_rokicha.htm

Solovev A. (1992) *Kultura hrazhdanstvennosti. K novoi paradyhme* [Culture of citizenship. Towards a newparadigm] // *Svobodnaia mysl. № 7.* – P. 61-71.

Test «Kto Ya?» (M.Kun, T.Makpartlend; modyfykatsyia T.V.Rumiantsevoi) / Rumiantseva T. V. (2006) *Psikhologhycheskoe konsulyrovanye: dyahnostyka otnoshenyi v pare* [Psychological counselling: diagnostics of couple relationships] – SPb. – P.82-103.